

Яковлєва Ю.

УДК 911.3.316

**АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ ЩОДО СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ
СТАРОПРОМИСЛОВИХ РЕГІОНІВ**

Анотація. Аналіз наукових праць географів дає підстави стверджувати, що ступінь вивченості сучасного стану та розвитку старопромислових регіонів близький до нульового, треба також зазначити, що більше уваги проблемам розвитку цих територій традиційно приділяють економісти. Й хоча в останні роки є певні зрушення в напрямку дослідження старопромислових регіонів окремими географами, багато аспектів їх розвитку з точки зору суспільно-географічних досліджень залишаються без уваги, а саме: особливості соціального розвитку міських та сільських територій старопромислових регіонів, визначення цілей, індикаторів та чинників цього процесу.

Ключові слова: соціальний розвиток, старопромислові регіони, суспільно-географічні дослідження, депресивні регіони.

Аннотация. Анализ научных работ географов дает основание утверждать, что степень изученности современного состояния и развития старопромышленных регионов близка к нулевой, нужно также отметить, что больше внимания проблемам развития этих территорий традиционно уделяют экономисты. И хотя в последние годы имеются определенные сдвиги в направлении исследования старопромышленных регионов отдельными географами, многие аспекты их развития с точки зрения общественно-географических исследований остаются без внимания, а именно: особенности социального развития городских и сельских территорий, определение целей, индикаторов и факторов этого процесса.

Ключевые слова: социальное развитие, старопромышленные регионы, общественно-географические исследования, депрессивные регионы.

Summary. The list of geographers involved in investigations of depressed areas of urban and countryside social and geographic systems at old industrial regions is not long. Besides, analysis of research papers by both Ukrainian and Russian geographers allows stating that the degree of geographic investigation in old industrial regions is about zero including their social development from the viewpoint of social geography. There is no doubt that the ground for effective regional policy formation means consideration of social and geographic processes of regional development with disclosure of their tendencies and laws. Thus one should note that economists more than geographers deal with development of old industrial regions including social one. Based upon the analysis of earlier investigations related to old industrial regions one could come to conclusion that either status or tendencies of their social development are extremely unsatisfactory. The lack of detailed analysis with urban and countryside social and geographic systems of these regions and consequently quality and efficient administrative decisions in governmental regional social policy of Ukraine conditions the low level of regions' social development, further increase of interregional differentiation, appearance and escalation of numerous social problems on regional level. In recent years some geographers demonstrate a certain progress towards investigation of old industrial regions however in practice there is no one either in Ukraine or Russia to deal with the sphere of social development of old industrial regions from the position of complex social and geographic analysis taking into account both aims and factors of the sphere. Thus there exists a vital need in the system approach to problems solution with old industrial regions including from the viewpoint of social geography on identification of aims, indicators, and factors of their social development.

Key words: social development, old industrial regions, social and geographical investigations, depressed regions.

Актуальність.

У 70-х роках минулого сторіччя з'явилося поняття «старопромислові регіони», за допомогою якого характеризують регіони, що сформувалися ще в епоху промислових переворотів минулого і для яких характерні старі базові галузі, тому виробництво в цих регіонах має тотальний дефіцит не стільки капіталу, скільки реалістичних і конкурентоспроможних проектів розвитку. Тому на шляху вирішення соціально-економічних проблем цих територій з позиції суспільної географії потрібні дослідження щодо соціально-демографічних процесів, проблем територіальної організації господарства, впливу екологічної ситуації на соціальний розвиток, визначення депресивних міських та сільських соціогеосистем.

Нерозкрита частина загальної проблеми.

На жаль, можна назвати не так багато географів, які б займалися дослідженнями депресивних міських та сільських соціогеосистем старопромислових регіонів. Розуміння наявних труднощів у розвитку таких територій існувало давно, й навіть були спроби вирішити деякі з них. Але розгляд проблем старопромислових регіонів в Україні взагалі, у тому числі і їх соціального розвитку з точки зору суспільної географії, майже не здійснюється. І якщо для Луганського та Криворізького регіонів були окремі спроби розглянути деякі проблеми у зазначеному аспекті [5, 6], то особливості розвитку таких старопромислових регіонів, як Дніпропетровська та Донецька області, з точки зору суспільно-географічних аспектів на сучасному етапі трансформацій у суспільстві та економіці майже не досліджуються.

Основна частина.

У контексті зазначеної проблеми доцільно звернути увагу на праці Ф. Заставного, який, окрім інших напрямів своїх досліджень, зосередив свою увагу й на розвитку депресивних регіонів [1, 2]. Автор зауважував, що у зв'язку з масовим закриттям вугільних шахт високодепресивними та екологічно небезпечними стали Донбас, Львівсько-Волинський басейн та багато інших територій. О. Діброва присвятив низку робіт окремим районам України, у тому числі й Донбасу [3], де не тільки оцінив географічне положення областей, але й зробив акцент на їх значенні для розвитку економіки, наводив

короткий нарис їхньої історії. Ще в 1996 році було опубліковано дисертаційну роботу Я. Окушка, присвячену питанням еколого-географічного аналізу рекреаційного використання території старопромислового району (на прикладі Донецької області). Також необхідно згадати дисертаційну роботу російського географа Е. Зайнагабдиной, у якій досліджувалися особливості реструктуризації індустрії, трансформації розселення та соціально-економічне середовище у старопромислових регіонах. Автор зробила висновки, що низка старопромислових районів Донбасу, Уралу, Кузбасу має певною мірою аналогічну з Рейнсько-Рурським районом історію розвитку та структуру промисловості. Наразі ці райони також стикаються з потребою в реструктуризації промисловості та господарства, упровадження нових і новітніх галузей, тому методи й підходи, які використовувалися для аналізу процесів реструктуризації індустрії та розселення Рейнсько-Рурського району, можуть бути частково використані і при аналізі напрямів реструктуризації господарства на Донбасі, Уралі, що важливо для визначення її ефективності. Зараз існує завдання переходу від нерегулярно виконуваних планів розвитку окремих проблемних районів до реального цілеспрямованого впливу держави на розміщення господарства й населення для вирішення просторових соціально-економічних проблем [4].

Серед українських географів слід згадати О. Мрінську [5]. Об'єктом її дослідження був регіональний розвиток і регіональна політика у країнах Європейського Союзу (Великобританії і Польщі) та особливості розвитку і регіональна політика щодо старопромислових регіонів України (Луганська область). На прикладі старопромислових регіонів, Мерсайд та Луганської області, було розкрито особливості їх соціально-економічного розвитку, на підставі чого автор робить певні висновки щодо впливу суспільно-географічних чинників на суспільні процеси в регіонах і зазначає, що підвищення значущості соціальних та інтелектуальних чинників і зменшення впливу природно-географічних і матеріальних є основою сучасного регіонального розвитку в країнах ЄС, тому у старопромислових регіонах треба впроваджувати і деякі європейські принципи та стандарти, реалізовувати особливі важелі зменшення регіональних диспропорцій, стимулювання соціально-економічного розвитку та підвищення конкурентоспроможності. Також автор визначила вплив суспільно-географічних чинників на регіональний розвиток залежно від рівня соціально-економічного розвитку країни та запропонувала методіку суспільно-географічних досліджень регіонального розвитку щодо формування регіональної політики. Остаточний висновок О. Мрінської полягає в тому, що «принципи та форми регіональної політики Великобританії і загалом ЄС є не зовсім прийнятними в сучасних умовах в Україні. Це пов'язано із великим розривом у рівнях соціально-економічного розвитку країн, їхніми фінансовими можливостями, традиціями у сфері регіонального розвитку, різними науковими підходами. Для України важливо використати досвід регіональної політики тих країн, що пройшли перехідний етап у розвитку економіки й нещодавно стали членами ЄС. Такою державою є Польща. Її досвід у реформуванні регіональної політики, а також наслідки запровадження стандартів ЄС у цій сфері можуть бути використані в Україні» [5, с. 12].

У 2010 році було опубліковано результати дослідження щодо особливостей соціально-демографічних процесів у Криворізькому старопромисловому регіоні [6], де було підкреслено, що проблеми врахування особливостей старопромислових регіонів при проведенні економічних і соціальних реформ, розробці стратегій регіонального розвитку залишаються дискусійними в науковому середовищі та актуальними в практичному плані.

Регіональний розвиток містить у собі такі суспільно-географічні поняття: територіальний розподіл праці, структура, спеціалізація і рівень концентрування виробництв, комплексність і пропорційність їх розподілу, конкурентоспроможність регіонів, їхній експортний потенціал і зовнішньоекономічні зв'язки, агломерування та поляризація суспільної діяльності. Урахування суспільно-географічних процесів регіонального розвитку, виявлення їхніх тенденцій та закономірностей є основою формування ефективної регіональної політики, але, треба зазначити, що економісти приділяють значно більше уваги розвитку старопромислових регіонів, у тому числі й соціальному, ніж географи.

Наприклад, О. Тамарцев зауважує, що соціально-економічна структура старопромислового регіону трансформується внаслідок змінювання його функцій, але вона більш стійка та консервативна, тому на певних етапах соціально-економічного розвитку вона вичерпує свої можливості. Надалі вчений робить висновки, що втрати значущості чинника соціальної мобільності мають місце внаслідок відсутності фінансових можливостей у населення та малої ймовірності приватних інвестицій у розвиток регіону, особливо його депресивних територій. Тому, ураховуючи досвід світової практики щодо розвитку старопромислових регіонів, тільки держава у змозі здійснити територіальне «вирівнювання» за рахунок збалансованої державної політики навіть без обов'язкових державних вкладень [7].

Вельми цікавими є роботи Т. Мірзодаєвої, які присвячено антикризовому регулюванню соціально-економічного розвитку старопромислового регіону. Автор проаналізувала та оцінила соціально-економічний стан Дніпропетровської області, надала пропозиції щодо оцінювання ефективності соціально-економічного розвитку та розробки відповідної стратегії виходу з кризової ситуації, удосконалила методичні підходи до моніторингу соціально-економічного розвитку регіонів України зі встановленням показників, які властиві основним, допоміжним процесам, що забезпечують або перешкоджають йому, і це дозволяє активізувати державні заходи впливу та використати системотвірні регулятори [8-9].

Очевидно, що старопромислові регіони надзвичайно легко переходять до депресивного стану у випадках нестачі фінансів на структурні реформи або нерационального планування та неефективної реалізації ресурсів [10]. Наприклад, в історії старопромислових регіонів Росії перший період їх занепаду практично як у всьому світі доводиться на 70-і роки ХХ сторіччя. За ним почався період «індустріальної

відсталості», який продовжувався в ряді регіонів й був обумовлений тим, що старопромислові виробництва (галузі) з «точок зростання» стали «баластом» унаслідок їхньої низької адаптивності до ери постіндустріальних галузей через регіональну політику «поглинання» основних інвестиційних ресурсів держави старопромисловими «регіонотворювальними» галузями, що стримує інноваційний розвиток цих територій («консервує» технологічну відсталість) [11].

В Україні, на жаль, проводиться така сама регіональна політика, як і в Росії, тому старопромисловим регіонам нашої країни не тільки властиві ідентичні проблеми, як і всім іншим подібним регіонам світу, але й криза в них усе більше загострюється, накопичуються проблеми. Промислова активність у цих регіонах стала «згасати», залишаючи без уваги інфраструктурний комплекс, який стає надлишковим і тому обтяжливим. Промислово-технологічна криза викликає кризу демографічну та багато інших негативних наслідків.

Депресивний стан регіонів характеризується негативними тенденціями зниження виробництва в розрахунку на одного мешканця, середньомісячних доходів тих, хто працює, забезпеченості населення соціальними послугами, дотацій місцевих бюджетів та підвищення рівня безробіття, захворюваності, забруднення довкілля тощо. В Україні значні території таких старопромислових регіонів, як Луганська та Донецька область, навіть без детального аналізу показників їхнього соціально-економічного розвитку можна віднести до депресивних, бо їхню економічну й соціальну кризу значною мірою обумовлено реструктуризацією вугільної галузі, яка визначала монофункціональність багатьох міст цих вугільних регіонів. В. Ляшенко такий перебіг розвитку промисловості у старопромислових регіонах називає «некроіндустріалізм», урахувавши той факт, що близько половини вугледобувних і металургійних підприємств збиткові, бо технології їхнього виробництва надто застарілі, а зношеність основних фондів досягла критичних значень, звідси – надзвичайно високі енергоємність і собівартість продукції [12].

О. Снігова на підставі досвіду європейських країн робить висновок щодо можливості використання їхнього досвіду у вирішенні соціальних проблем старопромислових регіонів: «Доцільність та необхідність використання європейського досвіду вирішення соціальних проблем старопромислових регіонів обумовлена такими факторами»:

- прагненням України інтегруватися в європейський соціально-економічний простір та необхідністю у зв'язку з цим адаптації загальних принципів державної регіональної політики, у межах якої здійснюється підтримка старопромислових регіонів відповідно до вимог ЄС;
- накопиченим позитивним досвідом ефективного вирішення специфічних соціальних проблем старопромислових регіонів при здійсненні реструктуризації вугільної галузі у країнах ЄС та схожістю соціальних проблем реструктуризації вугільної галузі й ідентичністю механізмів їх вирішення незалежно від країни [18].

Певні спроби щодо використання позитивного досвіду країн ЄС у вирішенні соціальних проблем старопромислових регіонів здійснювалися протягом усього періоду реструктуризації вугільної галузі. Акценти було зроблено на двох напрямках: на розвитку малого підприємництва (переважно за рахунок розвитку підприємницької ініціативи й активізації самозайнятості населення) та на перекваліфікації працівників. Проте застосування цих заходів не сприяло вирішенню соціальних проблем вугільної галузі, оскільки при їх впровадженні не було враховано особливостей сприйняття населенням соціально-економічних проблем реструктуризації, слабкої мотивації шахтарів до перекваліфікації та навчання, низької міжгалузевої та територіальної мобільності незайнятих. Водночас ефективність вищезгаданих заходів зменшувало їх недостатнє й несистемне фінансування» [13].

Зразком комплексного підходу до вирішення проблем соціального розвитку регіону (а враховуючи той факт, що в роботі наведено аналіз та дані пропозиції щодо Донецької області – саме старопромислового регіону), можна назвати роботу О.Ф. Новікової, О.І. Амоши, Л.В. Шаульської та інших [14]. Автори підкреслюють, що «залишається актуальною та слабо розв'язаною проблема оцінювання соціально-економічного розвитку регіонів та ефективної діяльності органів влади щодо людського та соціального розвитку. Неможливість використання результатів оцінювання, які подаються у статистичному збірнику «Регіональний людський розвиток», обумовлена недоліками методичного забезпечення, пов'язаними з відсутністю показника валового регіонального продукту, а також із невизначеністю головної складової – можливостей людського розвитку... Процес удосконалення оцінювання соціально-економічного розвитку регіонів в Україні йде постійно, змінюються підходи, показники, методики, але він не задовольняє потреб сучасного управління. Чинна методика аналізу соціально-економічного розвитку регіонів не має значного впливу на якість регіонального соціального управління через відсутність комплексного підходу, єдиного переліку індикаторів, які б виконували роль стандарту, а також системних моніторингових спостережень» [14, с. 447]. Авторами запропоновано вдосконалену методику визначення регіональних індексів людського та соціального розвитку та започаткування їх соціального моніторингу на підставі сполучення статистичної та соціальної інформації [там само, с. 138-156].

Російський учений-економіст О. Десяткова у своїй дисертації аналізує стан такого старопромислового регіону, як Тульська область, та пропонує методику формування соціально-економічної політики для старопромислових регіонів на основі кількісного аналізу структурних змін чисельності зайнятих в економіці, обґрунтовує доцільність та пропонує систему регіональних пріоритетів розвитку, спрямованих на досягнення економічної та соціальної стабілізації [15].

Певні спроби вирішення окремих проблем старопромислових регіонів робило багато вчених-економістів і в Україні, і в Росії. Це і питання можливості регулювання процесу структурних перетворень у них, і визначення теоретичних підходів до сутності процесів у таких регіонах, і формування іміджевої

політики щодо їхньої інвестиційної привабливості, і питання оцінювання їх потенціалу, і розвитку саме шахтарських старопромислових регіонів тощо [16-27].

Проведення спільних досліджень у містах семи країн Європи: Ліверпулі, Лейпцигу, Халле, Остраві, Тімішоарі, Битомі, Сосновце, Генуї, Донецьку та Макіївці у рамках проекту «SHRINK SMART: Governance of Shrinkage within an European Context» («Розумне убування: управління у європейському контексті») показало, що останнім десятиліттям для багатьох міст європейських старопромислових регіонів з чисельністю понад 200 тис. жителів характерна траєкторія міського розвитку, яка супроводжується зниженням чисельності населення, тобто це і є так зване «міське убування». Зменшення чисельності населення є головним індикатором цього процесу. Скорочення населення є також відправною точкою для багатьох проблем, з якими стикаються міста, характерним у цих ситуаціях є також старіння населення, еміграція наукових робітників, неповне використання інфраструктури або житлового фонду. Причини міського убування створюють проблеми, які відрізняються від проблем міст, що зростають. Однак, ураховуючи рівень соціально-економічного розвитку старопромислових регіонів та потенціал зростання, одним із вагомих недоліків стратегій їх розвитку є їхній термін (7 років), але він замалий для проведення повномасштабної модернізації регіональних економік [28]. Цей чинник слід ураховувати і в Україні при формуванні довгострокових програм соціально-економічного розвитку старопромислових регіонів.

Висновки.

Аналіз попередніх досліджень щодо суспільних процесів у старопромислових регіонах свідчить, що стан і тенденції їх соціального розвитку є вкрай незадовільними. Відсутність детального аналізу ситуації у міських і сільських соціогеосистемах цих регіонів, і, як наслідок, якісних та ефективних управлінських рішень у державній регіональній соціальній політиці України обумовлює подальше збільшення територіальної диференціації розвитку всередині регіонів, виникнення та загострення багатьох соціальних проблем на регіональному рівні. І хоча в останні роки є певні зрушення в напрямі дослідження старопромислових регіонів окремими географами, існує ще багато соціально-економічних проблем цих територій, які по праву претендують доповнити об'єктно-предметну галузь суспільно-географічних досліджень.

Джерела та література:

1. Заставний Ф. Депресивні регіони України: аналіз, оцінка, проблеми / Ф. Заставний // Регіональна економіка. – 2005. – № 1. – С. 76-90.
2. Заставний Ф. Депресивні регіони, поселення й галузі економіки України: проблеми, оцінка, прогнози / Федір Заставний // Географія та основи економіки в школі. – 2004. – № 5. – С. 35-38.
3. Діброва О. Соціалістичний Донбас (економіко-географічний нарис) / О. Діброва. – К., 1952.
4. Зайнагабдинова Э. Ч. Старопромышленные районы: процессы реструктуризации индустрии и расселения: на примере Рейнско-Рурского района ФРГ: дис. ... канд. геогр. наук: 25.00.24 / Зайнагабдинова Э. Ч. – Санкт-Петербург, 2001. – 152 с.
5. Мрінська О. В. Регіональна політика в країнах Європейського Союзу і можливості використання її досвіду в Україні (суспільно-географічне дослідження). Автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 / О. В. Мрінська; НАН України. Ін-т географії. – К., 2005. – 20 с.
6. Лакомова Е. Й., Швець А. Б. Особенности социально-демографических процессов в Криворожском старопромышленном регионе / Е. Й. Лакомова, А. Б. Швець // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: География. – 2010. – № 1. – Том 23 (62). – С. 142-148.
7. Тамарцев А. Старопрмышленный регион как объект социально-экономического исследования / А. Тамарцев // Економічний вісник Донбасу. – 2008. – № 4. – С. 81-87.
8. Мірзодаєва Т. В. Особливості антикризового регулювання соціально-економічного розвитку старопромислового регіону // Сталій розвиток територій: проблеми та шляхи вирішення: матеріали Міжнар. наук. практ. конф., 1-2 жовт. 2010 р., Дніпропетровськ / за заг. ред. О. Ю. Боровської. – Д.: ДРІДУ НАДУ, 2010. – С. 82-83.
9. Мірзодаєва Т. В. Формування антикризової стратегії розвитку старопромислових регіонів // Важелі і механізми формування сталого розвитку економіки в умовах світової глобалізації: матеріали Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. 9-10 грудня 2010 р., Ч.2. – Тернопіль: Крок, 2010. – С. 49-50.
10. Глонти К. М. Старопрмышленные регионы: проблемы и перспективы развития Проблемы федерализма / К.М. Глонти. – Регионология. – № 4. – 2008. – С. 27-39.
11. Ляшенко В. И. Стратегические аспекты структурных трансформаций Донбасса / В. И. Ляшенко. – Режим доступу: https://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:TSwRHAbAmU4J:www.dgma.donetsk.ua/docs/doklad.ppt+%D0%BB%D1%8F%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE+%D0%BD%D0%B5%D0%BA%D1%80%D0%BE%D0%B8%D0%BD%D0%B4%D1%83%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%BC&hl=ru&gl=ua&pid=bl&srcid=ADGEESiTNEmYIHj9r4AF-5hjVs6nOZ9QlZnXtGUuYzSPZVIIksgPN-vThDhY-v-d2FgkuhbNfZZV-F5AtjrWV4OT15LPAaklzAzunGm2ZG-fqpdTu_gHKA4iIXST2adzuJDBucLJ--Z&sig=AHIEtbRN7AqjMO5z8NQG9-8nNrv2z8WGA

12. Мартякова Е. В. Инструменты регулирования развития старопромышленных регионов / Е. В. Мартякова // Вісник національного університету, сер. В: Економіка і право. – 2011. – № 1. – Вип. 1, т. 1. – С. 217-221.
13. Снігова О. Адаптація європейського досвіду вирішення соціальних проблем старопромислових регіонів до умов України. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/Monitor/Juni/2.htm>
14. Управління людським та соціальним розвитком у регіонах України: моногр. / О. Ф. Новікова, О. І. Амоша, Л. В. Шаульська та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2010. – 488 с.
15. Десяткова Е. А. Социально-экономическое развитие старопромышленного региона: На примере Тульской области: дис... кандидата экономических наук : 08.00.05 / Елена Александрова Десятова. – М., 2005. – 197 с.
16. Бачурин А. А. Регулирование развития структурных преобразований старопромышленных регионов / А. А. Бачурин // Структурні реформи і трансформації в промисловості: перспективи і пріоритети : зб. наук. пр. – Донецьк: ІЕП НАН України. – 2010. – С. 146-147.
17. Губина В. С. Теоретические подходы к определению сущности старопромышленного региона / В. С. Губина // Структурні реформи і трансформації в промисловості : перспективи і пріоритети: зб. наук. пр. – Донецьк: ІЕП НАН України. – 2010. – С. 154-155.
18. Снігова О.Ю. Диверсифікація як основа структурних трансформацій економіки старопромислових регіонів / О. Ю. Снігова // Структурні реформи і трансформації в промисловості: перспективи і пріоритети : зб. наук. пр. – Донецьк: ІЕП НАН України. – 2010. – С. 183-184.
19. Червова Л. Г., Дубина М. В. Анализ и особенности институционального развития старопромышленных регионов / Л. Г. Червова, М. В. Дубинина // Структурні реформи і трансформації в промисловості: перспективи і пріоритети : зб. наук. пр. – Донецьк : ІЕП НАН України. – 2010. – С. 192-193.
20. Васильченко О. Р., Толстих А. С. Іміджева політика й інвестиційна привабливість старопромислових регіонів в умовах фінансової кризи / О.Р. Васильченко, А.С. Толстих // Управління економікою : теорія та практика : зб. наук. пр. – Донецьк : ІЕП НАН України. – 2010. – С. 221-231.
21. Лазарева Т. С. Питання оцінки потенціалу старопромишлого регіону / Т. С. Лазарева // Управління економікою : теорія та практика: зб. наук. пр. – Донецьк: ІЕП НАН України. – 2010. – С. 332-345.
22. Амоша О. І., Череватський Д. Ю. Розвиток шахтарських старопромислових регіонів в Україні / О. І. Амоша, Д. Ю. Череватський // Проблеми и перспективы развития сотрудничества между странами Юго-Восточной Европы в районе Черноморского экономического сотрудничества и ГУАМ: сб. научн. тр. – Донецк : ДонНУ, РФ НИСИ в г. Донецке. – 2011. – С. 19-21.
23. Козлов П. П. Міжмуніципальне співробітництво як основний інструмент прискорення субрегіонального розвитку старопромислових регіонів. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/33_PRNIT_2012/Economics/13_119039.doc.htm
24. Старопромислові регіони України : пріоритети та механізми структурної модернізації у посткризовий період / Ю. В. Макогон, І. В. Хаджинов, І. М. Доля, О. Ю. Клименко, Н. В. Кокора; Регіональний філіал Національного інституту стратегічних досліджень у місті Донецьку – Донецьк, 2012. – 40 с.
25. Доля І. Розвиток туристично-рекреаційної інфраструктури Сходу України як складова структурної модернізації економіки старопромислових регіонів. Аналітична записка. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/821/>
26. Старопромышленные территории России и Германии : возрождение или стагнация. Международная научно-практическая конференция. Екатеринбург. 10-11 октября 2012. – Сб. статей. – Екатеринбург: УИ РАНХиГС, 2012. – 290 с.
27. Букина Т. В. Специфика экономического развития старопромышленного региона (на примере Пермского края). – Режим доступа: http://ars-administrandi.com/article/Bukina_2011_2.pdf.
28. Кузьменко Л. М. Порівняльна характеристика міст, що скорочуються, у Центральній та Східній Європі / Л. М. Кузьменко, В. С. Губіна // Схід. – 2010. – № 1 (спецвипуск). – С. 88-91.